

СЕМАНТИКО-ГЕНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДУБЛЕТІВ КАВАРНЯ / КАВ'ЯРНЯ

Дарія Якимович-Чапран

Львівський національний університет імені Івана Франка

Досліджено історію виникнення і побутування в українській мові лексем *каварня* і *кав'ярня*. На підставі опрацювання численних художніх та публіцистичних текстів, друкованих у Галичині в останні десятиліття XIX ст., встановлено, що слово *каварня* виникло як український відповідник до полонізму *кав'ярня* наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст. і дуже швидко витіснило названий полонізм з ужитку в мові галицьких, а згодом (у перші десятиліття XX ст.) і наддніпрянських українців. Доказом узуальності іменника *каварня* є фіксація його і низки похідних від нього у лексикографічних працях 20-х – 40-х рр. XX ст. Автор простежує також зміни в семантиці лексеми, пов'язані зі змінами позначуваного ним поняття впродовж XIX – першої пол. XX ст.

Ключові слова: лінгвокраїнознавство, лінгводидактика, фонова лексика, дериват, еквівалент, полонізм, конотація, поняття, семантика.

Для поступу лінгводидактики і, зокрема, лінгвокраїнознавства особливо велику вагу має дослідження культуроносного потенціалу мови, на який одним з перших звернув увагу ще В. Гумбольдт, зауваживши: „Різні мови – це зовсім не відмінні позначення тієї самої речі, а відмінні бачення її” [6: 349].

Загальновідомо, що кожна мова оперує множиною слів, виразів і значень, які віддзеркалюють у контексті світової культури світогляд і життєвий уклад членів певної мовної спільноти. Причому, якщо кількість безеквівалентних лексем будь-якої мови вимірюється сотнями, то обсяг фонової лексики, яку російські автори лінгвокраїнознавчого словника визначають як „одиниці мови, що володіють національно-культурним фоном, тобто певним набором додаткових відомостей та асоціацій, пов'язаних з національною історією та культурою” [26: IV] і яка поєднує в собі як універсальні, так і набуті власним досвідом аспекти концептуалізації світу, – тисячами номінативних одиниць. Культурний дуалізм фонової лексики, власне, і становить основну проблему в її контрастивному вивченні. Виокремлення тонких конотацій рідного слова – для дослідників, і засвоєння відмінних етнокультурних відтінків у значенні слів, на перший погляд еквівалентних, чужої і рідної мови – для учнів, – це важка, тривала, але необхідна праця. Адже, як справедливо стверджує А. Вежбіцка, „ми лише тоді зрозуміємо культури, коли ... навчимося досліджувати словник глибше, суворіше і в широкій перспективі” [3: 61].

На нашу думку, студії над фоновою лексикою як об'єктом лінгвокраїнознавства слід проводити одночасно у двох аспектах – етнолінгвістичному, із застосуванням антропоцентричного підходу [12: 7–8], і лінгвістичному, аналізуючи номінативні оди-

ниці з етимологічного, словотвірного, лексико-семантичного та інших поглядів. Тільки володіючи максимально повною інформацією про слово, можна правильно виокремити його національно-культурний фон. Спробою такого дослідження є пропонована стаття.

Лексема *каварня* з'явилася в українській мові Галичини найімовірніше в останні десятиріччя XIX ст., а згодом поширилася на всю мовну територію України і ввійшла до літературного вжитку і словників першої пол. XX ст.

Слово *каварня* утворено на зразок низки українських іменників жіночого роду зі спільним значенням „приміщення певного призначення” (*перукарня, броварня, книгарня, антикварня* „букіністична крамниця” [9: 4], *молочарня, пивоварня, лікарня, зброярня, свинарня* та ін.). Однак словотвірний аналіз лексеми *каварня* засвідчує відхилення від регулярної моделі творення назв приміщень. Річ у тім, що зазвичай іменники-назви приміщень утворюються від основ іменників-назв осіб за родом занять додаванням суфікса *-н-*, напр.: *книгар* → *книгарня, перукар* → *перукарня* тощо. Натомість творення слова *каварня* відбувалося безпосередньо від іменника *кава*, оскільки жодне з тогочасних писемних джерел не фіксує іменника *кавар* (у значенні „власник каварні” функціонувала словосполука *властитель каварні* [23: 8], а значення „служник у каварні” передавав германізм *кельнер* [30: 469]). У зв'язку з цим є підстави припустити, що назва *каварня* була т. зв. „кованим” словом, створеним спеціально для того, щоб витіснити з українського вжитку запозичені раніше (близько середини XIX ст.) полонізм *кав'ярня* (< пол. *kawiarnia*: „1. Заклад, де можна купити вареної кави. 2. Двірське службове приміщення при панському маєтку, де готують каву” [35: 304; 34: 130]) і росіянізм *кофейня* (< кофейня „заклад з кавою, різними напоями і закусками; кафе” [27: 1545–1546]). Вперше слово *kawiarnia* задокументовано в 1778 р. [36: 540]. Воно походить від іменника *kawiarz* „1. Власник кав'ярні. 2. Слуга у кав'ярні. 3. Любитель кави” [35: 304]. Російське *кофейня* вперше зафіксовано у 1814 р. [27: 1545–1546].

Крім мотивації, пов'язаної з пуристичними тенденціями, яка наприкінці XIX ст. була для українців досить ваговою, виникненню і подальшому активному впровадженню до вжитку слова *каварня* сприяла, очевидно, і досить небажана асоціація полонізму *кав'ярня* з іменником *кав'яр* „ікра осетрових риб” (< перс. *châviyâr* 'ікра', що через турецьке посередництво було запозичене до західноєвропейських, а згодом і слов'янських мов [11: 336]), яке, за винятком випадкового звукового збігу, не мало жодного реального стосунку до лексеми *кав'ярня*.

Певний час на зламі століть питома український неологізм і полонізм співіснували в мовному узусі. Про це свідчить, зокрема, паралельне вживання слів *каварня* і *кав'ярня* у творах І. Франка [14: 99; 31: 198, 344, 348], але вже від 90-х рр. XIX ст. спостерігається перевага української лексеми. Наприклад, відомий письменник А. Чайковський послідовно і принципово вживає у своїх творах слово *каварня*, починаючи з 1894 р. [32: 34]), а в перші десятиліття XX ст. українське найменування практично цілком витіснило чужомовне *кав'ярня*. Про те, що слово *каварня* використовували в усіх стилях української мови і на всьому українському мовному просторі першої пол. XX ст., свідчить його фіксація у творах тогочасних письменників [4; 14: 120], у пресі [7: 4; 8: 4; 22: 16; 23: 8] і в лексикографічних працях [24: 177; 21: 50; 25: 634], що, як відомо, є показником нормативності вживання будь-якої лексеми. Між іншим, у словнику Є. Онацького подано також і полонізм *кав'ярня*, але з відсиланням до слова *каварня*,

яке автор вважав за основний еквівалент. Окрім того, у цьому словнику, єдиному з відомих нам, засвідчені також похідні від лексеми *каварня*, що виникли, очевидно, приблизно у 20–30-х рр. ХХ ст., напр.: *каварник* „власник каварні”, *каварниця* „власниця каварні”, *каварняник* „завідник каварні” [25: 634]. Натомість полонізми *кав'ярка* та *кав'ярник* автор трактує, відповідно, як „служниця у каварні” і „продавець у каварні” [25: 635]. Таким чином, вдалося досягти семантичного розмежування різних понять, які об'єднувалися первісно в полісемантичних польських лексемах *kawiarz* і *kawiarka*.

Тяглість традиції вживання слова *каварня* була перервана з приходом радянської влади, яка не толерувала ні каварняних традицій, ні тим більше українських змагань до самобутності рідної мови. На Великій Україні це сталося ще на поч. 20-х рр. ХХ ст., а в Галичині після другої світової війни. Власне, через це ні названий іменник, ні його деривати не фіксуються у жодному зі словників від того часу аж до наших днів. А заклади, схожі на ті, які колись іменувалися *каварнями* і які почали наново відкривати аж на початку 60-х рр. [5: 116], офіційно називали *кафе* і значно рідше *кав'ярнями*.

Натомість на еміграції лексему *каварня* використовували постійно, вона засвідчена у творах Е. Андіївської [1], А. Курдидика [16], Б. Нижанківського [20: 250], Ю. Тиса [29], З. Тарнавського [28: 193] та багатьох інших.

З початком ХХІ ст. в українському мовному узусі окреслилася тенденція до відродження несправедливо забутого слова *каварня*, а також деяких його дериватів. Так, цей іменник послідовно використовують такі сучасні письменники, як Ю. Винничук [5], І. Бондар-Терещенко [2], І. Іов [13], І. Лучук [18], а також редактори і співробітники журналу „І”, в якому можна знайти і похідні від іменника *каварня* лексеми *каварняний* та *каварник* „власник каварні” [19]. Часом, наприклад, у журналі „Карпати” чи в інтернетній енциклопедії *wikipedia*, слово *каварня* виступає у вигляді своєрідної внутрірядкової глоси при слові *кав'ярня* у текстах деяких статей [10; 15]. Та все ж через силу мовної інерції, а головню через відсутність лексикографічної фіксації сучасні мовці поки що надають перевагу полонізові *кав'ярня*.

Щодо семантики лексеми *каварня*, то вона зазнала певних змін, які пов'язані із зміною самого поняття впродовж еволюції каварняного бізнесу. Перші каварні, які функціонували у Львові з 1829 р. [19] і на відміну від цукерень вирізнялися тим, що зачинялися значно пізніше (деякі працювали майже цілодобово) і в меню яких, окрім кави, чаю, десертних напоїв (вин і лікерів) та кондитерських виробів, були також різноманітні закуски і сильніші алкогольні напої (коньяк, горілка тощо), де в чому були схожі на своєрідні клуби. Вони обов'язково мали мінімум два зали, один з яких виконував роль читальні, де можна було ознайомитися зі свіжою пресою різними мовами, а подекуди і почитати енциклопедії та довідники, як, наприклад, у „Віденській каварні” [19]. За класифікацією Й. Маєна, це були каварні „віденського типу”. Відвідувачі й обслуга тут були майже виключно чоловіки. Клієнти приходили зазвичай в ресторан по обіді, вели розмови на ділові, політичні, літературно-мистецькі теми, грали в карти, шахи і на більярді. Таких закладів, як свідчать дослідники, майже не було в тогочасній Польщі, де понять „цукерня” і „кав'ярня” практично не розрізняли.

У перші роки ХХ ст. каварні ще менше скидалися на заклади громадського харчування і ще більше стали схожі на клуби. Історик і публіцист Ф. Яворські у 1910 р. влучно зазначив: „Сьогодні каварня стала своєрідною інституцією практично громадською, нейтральним місцем для людських зібрань і дискусій, а інколи навіть

великим торговищем, де вирішуються настільки різні справи, наскільки різним може бути життя” [33]. У ті роки до каварень приходили цілими родинами. Там також радо збиралася богемна публіка, завдяки чому народжувалися ідеї нових літературних творів (іноді і самі твори), визрівали сюжети нових картин, творилася музика.

Ще одну зміну поняття „каварня” пережило після першої світової війни. У зв’язку зі зміною державної належності Львова, тут почало інтенсивно впроваджуватися все традиційно польське. Так постали каварні „варшавського типу”, як їх охарактеризував Й. Маєн. Ці заклади були мало схожі на клуби, зате дуже нагадували французькі кафе-шантани. Майже кожна каварня мала оркестр і ввечері організовувала танці. Більшість працювала в нічному режимі, мала шикарний інтер’єр, а серед відвідувачів з’явилася багато закоханих пар, а також жінок легкої поведінки. Та попри все це каварні залишалися осередками міського богемного життя, про що свідчить, наприклад, історія українського мистецького угруповання 30-х рр. ХХ ст. „Дванадцятка”. Один з її членів А. Курдик згадує: „Суботні зустрічі нашої „Дванадцятки” у „Народній Гостинниці” були наскрізь літературними вечорами, я сказав би – офіційними трибунами музам від старших та молодших її лицарів і Дон Кіхотів. А молодість мала таки свої права, і ми в домовлений вечір сходилися неформально й неофіційно із своїми дівчатами, нареченими та молодими дружинами в котрійсь із кращих львівських каварень, що мали одну надзвичайну прикмету: вони знали, від кого „дерти форсу”, а кого толерувати з одною кавою чи ще тістечком до неї, або пивцем та якоюсь чарчиною ради того, щоб потім казати всім, що в них такі-то і такі бувають” [16].

У сучасному узусі лексема *каварня* виступає як еквівалент іменника-композита *кафе-бар*, але в її семантиці відчутна конотація „елітність”, що природно, оскільки слово і досі сприймається як архаїзм і несе у собі відтінок спомину про каварні минулого.

-
1. Андієвська Е. Каварня. – Мюнхен, 1983.
  2. Бондар-Терещенко І. Лопань // <http://uazone.net/phtml?place=ibt&page=post 034>
  3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. А. Шмелева. – М., 2001.
  4. Винниченко В. На той бік (1924 р.) – <http://www.utoronto.ca/elul/Vynnychenko> – На – той – бік. Hmtl
  5. Винничук Ю. Таємниці львівської кави. – Львів, 2001.
  6. Гумбольдт В. Об изучении языков, или план систематической энциклопедии всех языков // Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985.
  7. Діло. – 1917. – 1 вересня.
  8. Діло. – 1917. – 31 серпня.
  9. Діло. – 1917. – 4 липня.
  10. Дрогомирецька Х. Як нема кави – нема забави // Карпати. – 2005. – № 3.
  11. Етимологічний словник української мови / За ред. О. Мельничука. – К., 1985. – Т. 2.
  12. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси. – К., 2007.
  13. Іов І. Мене вам дав Господь (поезії). – Хмельницький, 2001 // <http://www.krok.te.ua/iov/mene/index.html>
  14. Карманський П. Українська богема. – Львів, 1996.
  15. Кнайпа // <http://uk.wikipedia.org>

16. Курдидик А. Богдан з іншого боку: Спроба портрету одного мого близького друга // Терем. – 1971. – № 4.
17. Лексика поетичних творів І. Франка: Методичні вказівки з розвитку лексики / Упоряд. І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга. – Львів, 1990.
18. Лучук І. Каварня „Монополь” // Львівська газета. – 2006. – № 129.
19. Маєн Й. Розмови про львівські каварні (переклад І. Шабана) // <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/mayen.htm>
20. Нижанківський Б. Вирішальні зустрічі: Оповідання. – К.; Нью-Йорк, 1995.
21. Німецько-український словник. – Краків, 1941.
22. Новий час. – 1923. – № 2.
23. Новий час. – 1923. – № 14.
24. Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924.
25. Онацький Є. Vocabolario ukraino italiano. – Roma, 1941.
26. Россия. Большой лингвострановедческий словарь / Под общ. ред. Ю.Е. Прохорова. – М., 2007.
27. Словарь современного русского литературного языка. – М., 1956. – Т. 5.
28. Тарнавський З. Дорога на Високий Замок // „Дванадцята”: наймолодша львівська літературна богема 30-х років ХХ століття. – Львів, 2006.
29. Тис Ю. „Пів чорної” (До історії української богеми у Львові) // Терем. – 1984. – № 9.
30. Франко І. Для домашнього огнища // Франко І. Твори: У 20 т. – К., 1951. – Т. 6.
31. Франко І. Перехресні стежки // Франко І. Твори: У 20 т. – К., 1951. – Т. 7.
32. Чайковський А. Спомини з-перед десяти літ / Чайковський А. Спогади, листи, дослідження. – Львів, 2002. – Т. 1.
33. Яворські Ф. У диму каварень // <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/yavorski2.htm>
34. Arct M. Słownik ilustrowany języka polskiego. – Warszawa, 1916.
35. Słownik języka polskiego / Pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwirdskiego. – Warszawa, 1902. – Т. II.
36. Słownik języka polskiego przez S. Lindego. – Lwów, 1855. – Т. II.

THE SEMANTIC AND GENETIC FEATURES AND LINGUISTIC AND COUNTRY KNOWLEDGE POTENTIAL OF THE DUBLETS КАВАРНЯ / КАВ'ЯРНЯ

Daria Yakymovych-Chapran

Ivan Franko Lviv National University

The article contains the study on the history of the appearance and usage of the words *каварня* and *кав'ярня*. The author worked numerous newspaper and belles-lettres texts up and ascertained that the noun *каварня* appeared as an Ukrainian equivalent to the Polonism *кав'ярня* near the 90th of the XIX century. The new word became usual very quickly all over the Ukraine, have got a few derivatives and was fixed in several dictionaries in the 20th – 40th of the XX century. The semantic variations and the modern connotation of the vocable *каварня* are also analysed in the article.

Key words: linguistic and country knowledges, derivate, equivalent, Polonism, connotation, semantics, concept.